

№3 дәріс. Ғылыми стильдің ерекшеліктері

Ғылыми стиль - кітаби стилінің бір түрі. Оған әр мамандық, әр салада жазылған ғылыми шығармалар, оқулықтар мен оқу құралдарының тілі жатады. Ғылыми стильде негізгі зерттелетін зат пен құбылыс ғылыми негізде сипатталып, дәлелдеуді, түсіндіруді қажет етеді. Ал пікір дұрыстығын дәлелдеу үшін мұнда логика заңына, яғни дұрыс ойлау заңына сүйену қажет. Сондықтан ғылыми стильде логиканың маңызы ерекше. Белгілі бір ғылым саласындағы термин сөздер жиі қолданылады.

Қолданылатын орны: ғылыми еңбектерде, зерттеулерде жазбаша түрі; ал ғылыми мәжіліс, кеңес, т.б. ғылыми ортада ауызша түрі қолданылады.

Стильдік сипаттары: айтылатын ой, сөз дәлелді және тура мағынада қолданылады; *атау сөз көбіне дерексіз, жалпылық ұғымда жұмсалады*. Мысалы, қарға - ғылыми әдебиетте құстардың белгілі бір отрядына жататын тобы. Ал бұл көркем әдебиетте, сөйлеу тілінде «қар үстінде жорғалап жүрген қарға», «ағаш бұтағында отырған қарға», т.б. болып нақтылы сипатта айтылады.

Ғылыми стильде көбінесе баяндауыш ырықсыз етіс түрінде және ауыспалы келер шақ тұлғасында қолданылады. Мысалы: *Қайнау кезінде сұйықтың температурасы өзгермейді. Мұндай өрнектерді рационал өрнектер деп атайды*.

Кейде ғылыми стильдегі сабақтас құрмалас сөйлемдердің бірінші жай сөйлемнің баяндауышы *шартты рай* түрінде келіп, екінші сыңары ойды тиянақтап, дәлелдеп, анықтап тұрады. Көп сатылы матас байланысқан тіркестер жиі кездеседі. Мысалы: *Бұл денеге қағаз қиқымдарын тақап ұстап көру керек, сонда дене оны өзіне тартатын болса, ол - дененің электрленгені*.

Ғылыми стильде сұраулы, лепті, сөйлемдердің қолданылу мүмкіндігі шектеулі болып, көбінде ой *хабарлы сөйлем түрінде* баяндалады. Дерексіздік пен жалпылауыштық әрбір ғылыми мәтінді төмендетеді. Бұл бәрінен бұрын оның бойында дерексіз лексиканы кеңінен қолданудан көрінеді, әрбір сөз жалпы түсінік немесе дерексіз затты білдіруге қатысады.

Ғылыми сөйлеу мән мәтінінде келтірілген сөздердің ұғымдық мазмұнына қарағанда тура сол сөздер көркем мәтінде жекелік, қайта қайталанбайтын, жиі кейіптеу бейнесін білдіреді. Сонымен қатар көркем сөз көп қырлы мазмұндық бояумен толықтырылады, ал *ғылым сөзі бір мағыналы және терминделген болып келеді*.

Ғылыми сөйлеудің дерексіздігі мен жалпылауыштылығы тек лексика-семантикалық деңгейде ғана көрінбейді, сонымен қатар, әр түрлі грамматикалық, оның ішінде морфологиялық бірліктерде, олар категория мен форманы талдауда сонымен қатар, олардың мәтінді жиі қолдану деңгейі негізінен, осы бірліктер мағынасын функциялау ерекшеліктерінен де көрінеді. Сол стильдік белгінің ғылыми сөйлеуде көрінуіне байланысты етістіктердің шақтық, жақтық, лексика-грамматикалық мағыналы формалар тән болады, бұған сөйлемнің синонимиялық құрылымы да тән.

Ғылыми әдебиетте, әсіресе математикалық әдістер қолданылатын мәтіндерде келер шақ формасы өзінің әдеттегі грамматикалық мағынасынан айырылып, грамматикалық жақтан әлсіреген формада болатыны байқалады.

Ғылыми стильдің дерексіздігі, жалпылауыштығы мен өзіне тән сөйлеу жүйелілігі ғылыми стильде осы шақтағы етістік формасы өткен шақ аясында болуымен ұштастырылады. Бұл көркем әдебиетте қолданылады.

Қазақ тіліндегі ғылыми сөйлеудің экспрессивтілігі осыған ұқсас өзге қарым-қатынас қасиетінен ерекшеленеді, Мысалы, көркем әдебиет стилінде өзге құралдар мен тәсілдер арқылы қолжеткізіледі. Ғылыми сөйлеудің көркемдігі бәрінен бұрын сөздерді қолданудың пәнділігі жоғарыда айтылған қасиеттері және айтылымның логикалығымен байланысты.

Ғылыми стильдің жоғарыда айтылған қасиеттері, оның ішінде эмоционалдық пен бағалауыштық, коммуникативті, және экстралингвистикалық жақтан мотивтелген: ғылымның іс-әрекет сипатымен, білім табиғаты мен ғылыми шығармашылық, таным заңдарымен, ойлау қасиеттерімен, яғни, олар тек логика-танымдық жақпен ғана шектелмейді (бұл жерден эмоция, жігер, интуиция көрінеді). Ғылыми сөйлеудің экстралингвистикалық негізінен оқу мен бояу тек сөйлеу мәдениеті мен әдеби ғана практикалық тұрғыдан маңызды емес, сонымен қатар ойлау мәдениетінің тәрбиелеу үшін де маңызы зор. Яғни, жалпы, мәтінмен жұмыс жасау үшін, сонымен қатар қолданбалы лингвистика мен бұдан кейінгі жасамды интеллект жасау мәселесін шешу үшін де қажет.

Ғылым тарихы — идея күресі, ойлау стильдерінің орын ауыстыруы, бұның бәрі ғылыми мәтін стилінде көрініс табады. Сөзбен айтылған бейнелер танымдық ойды білдіруге көмектеседі. Қазақ тіліндегі бейнелеу құралдарын пайдалану автордың жекешілдігі мен білім саласындағы білім дәрежесіне байланысты болады. Кейбір гуманитарлық ғылымдардың мәтіндерінің (әдебиеттану, тарих, философия) сипаттамалы жаратылыстану ғылымы (геология, химия, география және т.б.) мәтіндеріне қарағанда көп дәрежеде *сөйлеу бейнелілігі* құралдарын пайдаланады. Бірақ қазіргі заманғы физика бойынша метафора мен теңеу көптеп кездеседі. Сөйлеу бейнелілігі құралдарынан ғылымда тұрақталған ереже бойынша бейнелілігі өткен термин-метафораларды ажырату қажет. Мысалы: *ақ алтын (мақта), қара алтын (мұнай)* т.с.с. сөздер.

Қазақ тіліндегі өзге тілдік құралдар, бәрінен бұрын *жалғаулықтар, әсіресе бағыныңқы жалғаулықтар*, айтылымның логикалығы құралдарына тән болмаса да ғылыми сөйлеуде осындай стилистикалық қызметте қолданылады. Ғылыми айтылымға тән жалғаулық байланыстың жалғаулықсыз байланыстан үстем болуы айтылым бөліктері арасындағы қарым-қатынасты ерекшеліндіруге ықпал етеді.

Ғылыми стильде аса сирек, кейде тіпті кездеспейтін морфологиялық тұлғалардың бірі *сын есімнің салыстырмалы, күшейтпелі шырай* түрлері. Ал, ғылыми әдебиеттерде әсерлі сөздердің орнына заттың әлде сапаның бір-бірінен айрықша артықшылығы сан мөлшермен ғана айтылады, не синтаксистік конструкциялар арқылы беріледі.

Бұл стильге ортақ морфологиялық тұлғаларға мыналар жатады:

Зат есімдік және сын есімдік түбірден зат есім тудыратын **-лық, -лік, -дық, -дік, -тық, -тік** жұрнақтары арқылы жасалған сөздер: *азаматтық, дұшпандық, қалыңдық, ауырлық, жылдамдық* тәрізді зат пен құбылыстың әр түрлі қалыбы мен күйін, жағдайын білдіреді. Мәселен **Ауырлық** күші деп -заттың белгілі бір заңдылықпен жерге тартылу күші. Бұлардың басым көпшілігі терминдік мән алып, нормаға айналған қалыптасқан атаулар болып кетті. Мысалы: *бейтараптық, серпімділік, оқулық, сөздік, жылылық, дымқылдық* т.б. атауларды атап айта аламыз. Бұлар – бүгінгі тілімізде ғылым мен шаруашылықтың әр саласында қолданылатын және қалыптасқан атаулар.

-лық аффиксі арқылы нақтылы зат атауы да жасалады. Мысалы: *белдік, ауыздық, егіндік*.

Жеке ғылым салалары мен шаруашылықтың, техниканың түрлеріне қатысты осындай жаңа сөздер жасау процесі тоқтап қалмай ары қарай өрістей бермек.

-шылдық, -шілік аффиксі арқылы жасалған сөздер көбіне кәсіптің, шаруашылық түрлерінің немесе әлдебір абстракт күй қалыптың атауы болып отырады. Мысалы: *Мақташылық, диқаншылық, ойланушылық, оқытушылық* т.б. Бұл жылы диқаншылар үлкен көлемде өнім алды. **-шылдық,-шілдік** аффиксі арқылы жасалатын *төрешілдік, кеңесшілдік, гегельшілдік, контшылдық* тәрізді сөздер көбінесе саяси тілде көп қолданады.

Халық тілінде белгілі бір зат атауын жасауда ертеден қалыптасқан тәсілдің бірі – етістік сөздерден **-қыш, -кіш, -ғыш, -гіш** аффиксі арқылы жаңа сөздер жасау. Мысалы: *сыпырғыш, жапқыш, жылытқыш, сепкіш, мұздатқыш, шаш кептіргіш*. «Био Комфорт» компаниясы шаш кептіргіштің тұтынушыларға оңай түрін ойлап тапты.

Тіл ғылымында тілдік құралдардың пайдалану аясына байланысты зеріттеулер жүргізіліп жатыр. Соның ішінде қарастыратынымыз «Тілдің ғаламдық бейнесі» атты ғылыми зеріттеу. Мұнда ғалым жұмыстың басын Міржақып Дулатұлының тілдік тұлғасын зеріттеуден бастаған. Онда ол «Алаш ардақтыларының бірі Міржақып Дулатұлының тілдік мұрасы түрен түспеген тың өлкелердің бірі. Алғаш «Оян қазақ!» деп үн қатқан ардақты ағамыздың тілдік тұлғаға саналу сипатын дәлелдеу осы тектес зеріттеулердің басты мақсаты» деп Когнитивтік лингвистикада алғаш рет қарастырыла бастаған «Тілдік тұлға» мәселесі қазақ тіл білімінде де кеңінен зеріттеліп сөз болатынын айтты. Сонымен қатар «Тілдік тұлға» ақынның немесе жазушының өз образы мәселесінде әдебиет тұрғысынан және тілдік тұрғыдан зеріттеліп келеді. Мысалы: Р.Сыздық «Абай шығармаларының тілі» А,1968; Е.Жанпейісов «М.Әуезовтың «Абай жолы эпопеясының тілі», А,1976. Бұл іргелі зеріттеулерде белгілі бір суреткер тілінің жалпы сипаты мен шығармашылық ерекшелігі сөз байлығы, көріктеу амал-тәсілдерін шебер қолданудың тілдік көріністері (метафора, теңеу, эпитет т.б.), стильдік қолданыс ерекшеліктері шығарма тілінің құрылымдық жүйесіне сүйеніп жасалған еді. Ал, осы дәстүрлі лингвистика негізінде одан әрі даму үстіндегі

қазіргі тіл білімінің антропоцентристік бағыты негізгі назарды солшығарманы жазушының жанына, танымдық (шығармашылық) болмысына аударады да, тілді соның нәтижесі көрінісі деп қарайды. Осымен байланысты қазақ тіл біліміндегі Ф.Қожахметова, А.Әмірбекова, Ш.Ниятова т.б. зертеулерін атап өтуге болады.